

РЕСПУБЛИКА
ИМ. А.С. ПУШКИН

ШЫН

№ 23
(17985)

2011 чылдың
март 3,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Интеллектуал-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

ТЫВА. Өзүдениң базымнары

Тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң чылынга

АК ЧЕМНИҢ ДЭЭЖИЗИНДЕН

Хууда сайгарлыкчы — Саян Монгуш.

ва ак чемнер бүдүрер и» биче хемчээлдиг бүдү-
иң ады удавас чон ортузунга
апаарыңа чигзинмес мен.
чемнерниң дээжизин биче-
савалап хаптааш, хереглээн,
гаан кижилерге садып-саа-
дал хууда сайгарлыкчылар
биле Май-оол Монгуш
ыларның бажынга шагда-ла
ыңген. Ынчанмайн канчаар,
ол чемнерниң амданы хен-
ындан таныш. Алызындан
ада-өгбелиг болганындан
ден, канчаар, чүнү холуп
болбаазырадып кылырын
өскөн, кырган ада-иезинге
даа чораан. А ону найысы-
н чурттакчылары херег-
доктаамал садып чип турар
чоп болбазыл, ону чүгле
үзел-биле туткаш, кылып
дир деп алышкылар дугу-
ш, баштайгы базымны
Чоннуң талазындан херег-
лаш чагылар бар дээрзин
билдинип, хууда сайгар-
херек ынчалдыр 2009
егеп шуудап эгелээн.
ты үеде «Дээжи» бүдүрүлгө
ының хууда дузалал ажил-
ың малының сүдүнден чеди
кевирниң продукциязын
еш, «Арбын» садыг төвү
Дом быта» бажында бот-
ың точкаларында садып
Ол дээрже газ чок, ижер
«Божа»-дыр. Ону кол
а — божаны арыглаттын-

тур былгап каан. Чайның кончуг
изинде ыңдыг чигирлээн божаны
ижерге кандыг ийик, тулган деп
мактап чарлаар суксун «Кока-
кола»-даа ында каар! Ээжегей
хевирлиг хаптаан «Божажыкты»
сонуургадым. Ооң тургузуунда
божа, тыва далган, сүт, чигир бар,
а чамдыктарында чыжыргана
холаан болду. Садып алыкчыга
таарымчалыг кылдыр 250 биле 400
граммнарның пластик тускай сава-
ларында хаптаан. А чөпкөк — ооң
каш янзызы бар: арыг боду, чоду-
раалыг, үүргенелиг, чыжыргана-
лыг... сенээ кандызызы чаагайыл —
күззэниң-биле шилип ал. Курут

эмин эрттир кадыг болбазын
дээш, аңгы-аңгы холуксааларны
(чажыт) немеп тургаш, амданна-
нып, сорарыңа эптиг кылдыр «ки-
риешки» хире бичежек-бичежек
кылгаш, савалаан. Ол ак чем са-
дыгже кириген соонда ша-даа
четпес, дораан төне бээри ооң эки
шынарын бадыткап турары ол.
Мында садып турар саржагың
бир килде өртээ барыктыг — 200
рубль. А шөйгөн тыва быштак —
база эң-не саттыңгыр чем. Ону өг-
белерниң кылып чораан техноло-
гиязы-биле бүдүрүп турар. Соң-
гаар хоорайлардан, даштыкыдан
келген аалчылар эң-не дээди
үнелелди берип, чана бергеш
сонуургадыры-биле эндере садып
алырын Саян Семенович чугаалай-
дыр.

— «Казылыг чиңге-тараа»
база бир солун чем-дир. Чылгы
малдың казызын кайыын ап тур
силер? — деп бүдүрүлгениң ээзин-
ден сонургадым.

— Чиңге-тарааны база ботта-
рывыс хооруп, соктап, бүдүрүп
турар бис. А аът казын шывыгыг
садыг төвүнде эът садып турар
сайгарлыкчылардан садып алыр-
дыр бис. Кышкы үеде ол талазы-
биле бергедээшкн чок, а чайын
харын ону тып алыры болдунмас
чорду — деп харыылааш: — Бо
«дүрген белеткелдин чеми» джигир
чем — соктаан арбай далганы-
дыр. Ооң тургузуунда чигир, сар-
жаг, өреме, бичии дус дээш, хо-
луксаалар бар. Чүгле изиг сүттүг
шайны азы сүттүг кудупкаш, был-
галтарга белен чем болур, садыг-
ларда садып турар белен кашалар,
доширактарга бодаарга, эколог-
туг арыг, хоолулуг тыва чем —
деп, чоргаарал-биле ол таныш-
тырды.

Ол аразында ижер суксун
«Божаны» садыгчылар-даа, чем-
ненип келген чон-даа садып алгаш,
амданнанып ижерин кыдыындан
эскердим.

Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының 300 муң рубль грант

Тыва чемим дээжилери
«Тыным садар» ынак чемим,
Божа, хойтпак, өремеден
Боду бүткен тыва чемнер.

Бүдүрүлгениң эмблемазы.

Хаптаар дериг-херекселде — Эля Монгуш.

акшазы-биле чүнү бүдүрүп алды-
нар — деп сонургаарымга, 2009
чылдың түннелдери-биле, биче
болгаш ортумак бизнести сайзы-
радырыңа деткимче кылдыр
алганы ол акша-биле ак чемнерни
савалаар итальян дериг-херексел
садып алгаш, реклама эки болуру-
биле этикетка саазыннарын пар-
латтырып, ажил-агыгже бүрүнү-
биле чарыгдаанын санааш, ону
биске сонургатты. Аныяк кыс Эля
Монгуш өөрөнгени аажок хаптат-
тыңган саваларда тыва чемнерни
ужулгаш-ла, чыскаай сала каап
турарын көргөш, магададым.

— Бистиң мурнувуста кол со-
рулга — сайгарлыкчы чоруувусту
улам сайзырадып улгаттылары
база продукцияның технологтуг
байдалыңа: кандыг байдалга,
канчаар шыгжаарыңа хамаа-
рыштыр тускай сертификатты че-
дип алыры. Ынчан чүгле найысы-
лалдың, Тываның чурттакчыла-
рынга эвес, чоок-кавы регионнар-
же продукцияны үндүр садар арга
тургустунар. Чогум бистиң тыва
национал чемивиске сонургал улуг
дээрзи көдээ ажил-агыг продук-

циязының ярмарка-садыглаашкы-
нының үезинде-даа, регионнар
аразында бооп турар «Тыва-
Экспо», «Содружество» дээн
ышкаш ярмарка-даа үезинде
көскү, чүден, канчаар бүдүрүп
турарын, мөөңнөп садып ал болур
бе дээн ышкаш айтырыглар бо-
ла тургустунуп кээр чорду — деп
бурунгаар көрүүшкүн-биле
чугаалааныңа каттыштым.

Тывыңгыр, шимченгир, ажил-
ишчи, тура-соруктуг ийи-чаңгыс
кижи боттарының сонургалы-
биле биче бизнести шуудадып
турда, чамдык кожууннарда бол-
баазырадылганың биче цехтерин
ажыдып, күрүнөден хөй-хөй
түңнүг акшаларны деткимчеге
берип турда, оон кандыг-даа
орулга, беримче чок боорунга
хомудап, ол акшаларны мындыг
эрес-кежээ кижилерге үлөп бээр
болза, бо үш-дөрт кижиден
тургустунган биче бүдүрүлгө улуг
бүдүрүлгө кылдыр сайзырай
бээриниң аргазы бар ышкажыл
деп көрдүм.

Айлаң МОНГУШ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ

Валерия КОНГАР

ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ...

•ТР-ниң Дээди Хуралына «төгерик стол» артынга чугаа

«Төгерик столдун» ажылының чезинде.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) биче залына февраль 28-те «Тыва Республикада тус чер бот-башкарылганын сайзыраңгайжыдарының дугайында» деп темага «төгерик стол» болуп эрткен. Ооң сорулгазы — ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун ТР-ниң Дээди Хуралына Айыткалының негелделеринге дүүштүр Тыва Республикада тус чер бот-башкарылганын сайзырадырының айтырыгларын сайгарары.

«Төгерик столга» республиканың муниципалдыг тургузулганының чагырга даргалары, кожууннарның база хоорайларның чагырга баштыңнары болгаш ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары киришкен. Ук хемчегни ТР-ниң Дээди Хуралының тус чер бот-башкарылганын хөгжүдөр болгаш Төлээкчилер хуралының демниг ажилдажылгазының талазы-биле комитеттин даргазы Ю.В. Кара-оол удуртуп эрттирген.

«Төгерик столду» Юрий Валерьевич ажыдып, хүн айтырыында кирген 3 айтырыгга хамаарыштыр илеткелдерни таныштыргаш, аңаа хамаарыштыр сайгарылганы чорударын дыңнаткан. Ю.Кара-оолдун дыңнатканы-биле алырга, кандыг-даа хөй-ниити башкарылгаларында ышкаш, кол чепсектериниң бирээзи муниципалдыг хоойлу-дүрүм актыларын хүлээп алырының дузазы-биле боттандырып турар хөй-ниити хамаарылгаларының хоойлу-дүрүм башкарылганы болуп турар. Хоойлу-дүрүм ажил-чорудулгазы доктаамал тус чер-ниң деңнелинге боттандырынып

турган. Ынчалзажок бо адырда аңгы-аңгы чылдагааннар-биле тургустунуп турар хөй санныг айтырыглар бар. Оларның аразында ийи кол дээн чылдагаан бар. Бирээде, бот-башкарылганын хөгжүлдери-биле тус чер бот-башкарылга органның тускай хамаарышпас чоруу бедир, ыңдыг болганда муниципалдыг хоойлу-дүрүм актыларын ажилдап кылып турар специалистерниң мергежили бедир уjurлуг. Амгы үеде практика кырында безин, ылаңгыя көдээ чурттакчы черлерниң кадрларының дугайында чугаа чоруп турда, бедик мергежилдик кадрларның чедишпези эскертинип турар. Ийиде, хоойлужудулгада чугула болгаш болганчок-ла болур өскерилгелер, ооң иштинде тус чер бот-башкарылга органның бүрүн эргезин тодарадыр айтырыглар талазы-биле, а ол ышкаш ол хоойлужудулгада четпес чүүлдер. Ол бүгү муниципалдыг тургузулгарда хоойлу-дүрүм ажил-чорудулгазын доктаамал боттандырынын негеп турар. Ындыг турбуже муниципалдыг хоойлу-дүрүм

актыларының төлевилелдери хөй кезинде тус чер чагыргалары-биле ажилдап кылдынып турар, хоойлужудулга муниципалдыг тургузулгарда хоойлу-дүрүм ажил-чорудулгазының субъектилеринге көрдүнүп турар.

Илеткелдерге хамаарыштыр айтырыглар болгаш санал-оналдар кирген. «Төгерик столду» ажылының түннели кылдыр ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы О.В. Кольчикова сөс алган. Ольга Валерьевна: «Бистиң бөгүн ужуражып келген ужурувус болза, тус чер бот-башкарылганын реформазының тактиказын болгаш стратегиязын сайзырадыр талазы-биле ажилды уламчылаары болуп турар, тодаргайлаарга, боттарыныстың байдалынысты быжыглап алыр уjurлуг бис. Ооң күүселдези берге, ынчалза-даа бо байдалды сайгарып көргөш, бис Хоойлу чөвүлели тургузуп алырын сүмелеп турар бис. Ол ниити айтырыглар шиитпирлээринге херек. А чөвүлелдин шиитпирлээр айтыры чүл дээрге, чүнүн-даа мурнунда муниципалдыг тургузулгарының сонургалдарын камгалаары болгаш оларга дуза кадары болуп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, күженишкениннеривисти каттыштырып алгаш, демниг болулунар. Бис силерге дузалаар бис, а силер биске дузалаар силер» — деп, саналын кириген.

«Төгерик столдун» айтырыгларына кижилер бүрүзү идепкейлиг киришкен болгаш ол талазы-биле шиитпирни хүлээп алган.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Дыңнадыг

Тыва Республиканың муниципалдыг району Сүт-Хөл кожуунун чагыргазының тудуг болгаш өнчү башкарыл килдизинче Россия Федерациязының хамаатызы Владимир Сотович Ондардан Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы сумузунун Байыскалаң кудумчузунда бажың №107 деп адреске көдээниң чурттакчылыг черлеринден ниити шөлү 1500 дөрбелчин метр чер участогун хууда чуртталга бажыңын тудуп алыры-биле 5 (беш) чыл дургузунда

арендага бээрин дилээн билдиришкенин киргенин сонургалдыг хамаатыларга дыңнадып тур. Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланган билдиришкенини дараазында адреске хүлээп ал турар: 668150, Тыва Республика, Суг-Аксы сумузу, Бүрбү кудумчузу, 6.16, Сүт-Хөл кожуун чагыргазының тудуг болгаш өнчү башкарыл килдизи.

Тыва Республиканың Чазааны

КОЛ КИЧЭЭНГЕЙНИ — КАМНАЛГАЖЕ

Март 1-де Тыва Республиканың Чазааның ээлиг хуралы болуп эрткен. Аңаа хүн айтырыында ген 20 айтырыгга немей 4 доктаал төлевилелди сайгарып чугаалашкан. Хуралды ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.С. Иргит удур эрттирген.

Бир дугаарында хуралга ТР-ниң саң-хоо сайыды Юрий Килижеков Тыва Республиканың бюджетинче болгаш ТР-ниң тус чер бюджеттеринче үндүрүг кириериниң нормативтериниң дугайында хоойлу төлевилели-биле таныштырган. Ону Чазак кежигүннери ТР-ниң Дээди Хуралына сайгарып көөрү-биле кириер кылдыр хүлээп алган. Тыва Республиканың назы четпээр болгаш аныяктар ортузунда алкоголизмге удур баш бурунгаар ап чорудар хемчеглерни органиастаарының талазы-биле ведомстволар аразының кады ажилдажылгазының сорулгаларының дугайында, ТР-ниң девискээринге халас медицина дузазының РФ-тиң күрүне магадайлының программазын бадылаар, амыдырап-чурттаарының эң адаккы деңнелин хемчээрлиг тургузарының дугайында хоойлу төлевилелдерин ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы—ТР-ниң кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыды А.П.Дамба-Хуурак илеткээн. Ук хоойлу төлевилелдери ийи дугаар номчулганы-биле хүлээп алдыган. Оон аңгыда Ылаң-ла медицина камгаладылганының республика фондузунун баштаар чериниң составын бадылаан.

ТР-ниң девискээринге арга-арыг өрттерин узуткаарының болгаш ону болдурбазының талазы-биле хемчеглер дугайында доктаал төлевилели-биле ТР-ниң арга-арыг талазы-биле күрүне комитетиниң даргазының оралакчызы илеткээн. Республика девискээринде өрт үнүп болур арга-арыг чанында турар суур, сумуларның даңзызы-биле, арга-арыг өртүн өжүрер талазы-биле хемчеглерниң планы-биле ол таныштырган. Чазак кежигүннери илеткелчиден дыка хөй айтырыгларны салган соонда, аңгы-аңгы яамалар болгаш ведомстволар-биле айтырыгларны таарыштырып, чөпшээрештирип ажилдаваанын, харыы-салганы хөй кезинде өске албан организацияларже онаап турарын шүгүмчүлээн болгаш ТР-ниң арга-арыг ажил-агынының күрүне комитетиниң бодунуң кылып чорудар уjurлуг тодаргай ажилдары айыттынмаан деп түннелди үндүргөш, доктаалдың төлевилелин бирги номчулганы кылдыр хүлээп ап, чедир ажилдаарын дааскан.

2010 чылда республиканың социал объектилеринге капитал септелгени чорутканының түннелдериниң дугайында илеткелди тудугну болгаш коммунал ажил-агынын чаартырының сайыды Владимир Сат кылган. Ол яамалар болгаш ведомстволар аайы-биле каш социал объектиге капитал септелге чорутканын, ыңдыг капитал септелге чорудар эргени ойнап алыры-биле каш лот ойнатканын,

ону кымнар чаалап ал болгаш ниитизи-биле 48 объектилерге капитал сеп кылдынганын, олче чеме үнгенин илеткээн. А ол ка септелгелерниң кылдышынары кандыгыл, ынаар даан акша-түң четчир болгаш азы чедишпес болган бе, к бергедээшкенин турганын канчаар ажып эрткенил дээ каш тодаргай түннел үн түнмээни-биле чедир ажилды сайытка дааскан.

«Кызыл хоорайның Ылаң-ла талазында 144 аал чурттаар талга бажыңының» төлевилел документациязын хуралга лаан. А Таңды кожуунун Бай суурга Спорт төвүнүн туду төлевилел документациязын илеткээн соонда, маргылды чугаа болган. ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчы Ш.С. Иргит биле С.И. Тен оло төвүнүн тудуунга 81 млн. руб чарыгдаары дээрге, бистиң публикавыстың байдалына чаар-даа аажок аар өртек-тиг ажил-агыгыл болгаш эконо арга-биле кылыры чугула дээ айтып, төлевилел-сметаның документациязын эки сайгарып, чогулгалыг болдурарын сүмелеп Чижек кылдыр Сүт-Хөлдүн Чыраа сумузунга спортзал дуунга 29 муң (32 муң рубль) чарыгдаттынганын, а ук зал эвес, улуг болгаш бүгү талазы-биле таарымчалыын демдектенер.

Ак-Довурак хоорайга бут бүүнүн шывыгылгыл шөлүнүн төлевилел документациязы бадылаан. Ону 2011-2012 чылда спорт тудугларының федерал болгаш республика программаларына даянып тудар, ук шөлүнүн тудуунга 22 млн. руб чарыгдаттынар. Ооң 10 миллион шагда-ла көрдүнген, аңгы-аңгы тынган. Спорт шөлүнүн хемчээрли 7700 дөрбелчин метр

Чазак хуралына Тыва Республиканың Чазааның чанында 3 перт чөвүлелиниң болгаш ТР-ниң Республиканың Улетпүр болгаш энергетика яамызының коллегияларының составында кадр солчулганының чылдагаанын болган өскерилгелерни бадылаан. Оон аңгыда Тыва Республиканың административтиг реформаның дарының талазы-биле комиссияның составында өскерилгелерни бадылаан.

Хүн айтырыында немей кичээлге адвокат ажил-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыгларны таарыштырының дугайында ТР-ниң Хоойлу-дүрүм өскерилгелер кириер дугайында хоойлу төлевилелин ТР-ниң Дээди Хуралына сайгарып көөрү-биле кириген.

Светлана БАЛЫН

Тываның Улустун артизи Х.Ө. Шириин-оолдун 65 харлаанынга

ХҮНДҮС — АРЫГ САЛГЫН. ДҮНЕ — СЫЛДЫС

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
Тываның Улустун чогаалчызы,
төөгү эртемнеринин докторуАлександр ДАРЖАЙ,
Тываның Улустун чогаалчызы

КЫЗЫЛ-ЛОНДОН, ТЫВА-АНГЛИЯ

Ийи дагның аразы чоок-даа болза, баштары дээшпес.
Ийи кижиниң аразы ырак-даа болза, эриннери дегжир.
(Тыва улустун үлегер домаа)

Шириин-оол дээр-ле, сагыжымга Ромео кирип келир. Англияның алдарлыг чогаалчызы Вильям Шекспирниң чогаатканы «Ромео биле Джульетта» деп ынакшылга тураскааткан шиизи чүрээмни «чым-сырт» кылыттар. Тенек назынның бир эргилдезин азы 13 арны харлап чорааш, ийи тенекпейлер ынакшыл эрлер. Оларның ол чажыт ынакшылын ада-иелери-да, ха-дунмалары-даа, көгүлдө-суртаал-даа чарып ыдаваанын, үзе сөглээрге, Ромеоңуң от-көс дег чы-чаңын Шириин-оол артист дыка онза, чараш ынап куусеткен. Дүне када балкон кырынга көстүп турган Джульеттаже көрүп алгаш, ынакшылдың сөстө-аяныг, таптыг чугаалап турда, дээрде сылдыстар эрге тоглап дүжүп турганзыг апаар.

Бай-Тайга кожунуңуң девискээринге Кара-Хөлдүн ыдыныга чурттап чораан Хертек Өлбезектиң оглу Шириин-оол бургандан бодараан чаян-дөстүг ылган, ынчангаш Кызыл биле Лондон аразында уран ылдун хуулгазын көвүрүүн, Азий диптиң чүрээнде Хемниң бажынга кезээ мөңгедө ынакшааннар ылажып турар, ынакшааннар ошкажып турар, ынакшааннар чажыт сүлчээлиг дээрзин көргүзүп ыдаан.

Кандыг-даа чурттарда ынакшылдың онзагай адырлары турар. Виктор Көк-оолдун «Хайыраан» романада Кара биле Седип олар Вильям Шекспирниң «Ромео биле Джульетта» оларга дыка дөмейлежип турар.

Ромео дээр-ле Шириин-оол-дур.

Шириин-оол дээр-ле Ромео-дыр.

Шириин-оол Хертек кажан кезээде хүндүс боорга, «салгын» болуп, дүне боорга «сылдыс» болуп чоруур.

2011 чылдың январь 19.

РОЛЬДАРНЫ — СЕТКИЛИНДЕН

Хертек Өлбезектиң Шириин-оол биле кады ажилдап келген чорондарымда мен ону салым-чораан.

чаянның улуг артист, эңерелдиг ада, кырган-ача кылдыр көрүп келген, билер мен. Уруглары, уйнуктары шууту кыс болган-даа болза, кажан-даа «оглум чок» деп хомудап чораанын черле дыңнаваан мен.

Х.О.Шириин-оол бодунуң ажылы болгаш чуртталгазы-биле ажылга бүгү бодун өргүүр чоруктуң дириг чижээ болуп, өскелерден база ыңдыг хамаарылганы негээр чораан. Ындыг-даа болза мээң дем-деглексээр чүүлүм — ооң кижизиг талазы. Хертек Өлбезектиң артист кижиниң өг-бүлө байдалын, ооң күзелдерин, сонургалдарын кончуг эки билер, дузааргак, биче сеткилдиг, улусту бодап билер чораан.

Тыва чон бодунуң эрткен оруунче хая көрнүп, бодунуң

национал бот-медерээшкени откуп эгелзэн үеде Х.О. Шириин-оол тыва чоннуң иштиги сагыш-сеткил дойлуужуннарын, ооң хамааты туружун илереткен бедик шынарлыг чогаалдарны («Буян адаш-кылар», «Хостуг Тыва», «Иениң каргыжы», «Аргада чыыш») бижигилзэн кижиге.

Тываларның база бир чоргааралы, хей-адының база бир кол демдээ — аът дугайында «Эгил, эжим, эгил!» деп легенданы кады, кончуг кыска хуусаада бижээ улус бис. Ол бүгү бодун, бой-дустуң бергени салым-чаяанын ооң сагыжын өйүп, чүрзүн дүвүредип чораан айтырылгар — тыва чоннуң келир үеде салым-чолу, ооң иштиги делегейиниң сайзыралы, хей-адының көдүрлүшкүнү дээш өргүп, чурттап чораан.

Алексей ООРЖАК,
РФ-тиң алдарлыг артизи,
Тываның Улустун артизи, ТР-ниң
Күрүне шаңналының лауреады.

Аравыска хевээр чораан болза, Хертек Өлбезектиң бо чылдың март 7-де 65 харлаан эрттирер турган... Чидириг аар-даа болза, бистиң сеткил-сагыжымыста ам-даа дириг ээр чурттап чоруур. Ынчангаш ынакшылдыг чыгыштың юбилейинге уткуштур ооң чондарын болгаш ооң дугайында сакшыкчыларны солунувустуң арыннарынга ылап эгелээривисти дыңнатпышаан, ук мате-риалдар Х.О. Шириин-оолдун сеткил-чүрзүн адыр билип алырынга өмөк-дуза болур даваас деп идегээр-дир бис, хүндүлүг чыкчу.

Ол 40 ажыг чыл дургузунда тыва сценадан чонунга бараан болуп келген. Элээди үе-ден эгелээш-ле Хертек Өлбезектиң «Истиң хоорайның оглу» деп шиинде капитан Ташвилини, «Тартюфта» романтиктиг

Валерни, «Дөңгүр-оолда» кижизиг, топтуг аажы-чаңныг Бедик-Караны хөлчөк эки ойнааш, кайгамчык артист шынарларын көргүскен.

В.Шекспирниң «Ромео биле Джульетта» романада Ромеоңу, Н.Гогольдун «Ревизор» романада Хлестаковту, В.Көк-оолдун «Хайыраан» романада Кенден-Хууракты, Х.Шириин-оолдун «Хостуг Тыва» романада Буян-Бадаргыны, Э.Михайловичиң «Кым сен, Сүбедей-Маадырында» Сүбедейниң омур-хевирин тургузуп, бо кол рольдарны ойнааны артистиң эң-не улуг чедиишкенин билер.

Делегей чоннарының аразында эвээш санныг тыва чоннуң төрүмелинден салым-чаянның бадыткап, ойнап көргүскен рольдары-биле, режиссер ажилдары-биле тыва театрың төөгүзүңгө ханы исти арттырган.

Ооң дугайында сактып-бодап келиримге, ооң чүгүртүлчүлүгү хып турар эрес карактары, ооң хей-аът киришкениң: «Кайнаар углай ужарың ол, илбилиг куш?» — деп ырлаан үнү, шыдыраа шагының таназын «чырс» кылдыр какканы сагыжымга ол-ла хевээр кылдыр көстүп келир. «Кайнаар углай ужарың ол, илбилиг куш?» — деп, Хертек Өлбезектиң Шириин-оол ырлай бээр болза-ла, ооң удурланыкчызының ноянын азыгже тырылдыр сывыртааш, камгаланыр арга-даа чок матты салыр деп барганының демдээ турду. Херек кырында, шүүдөп орбайн, дүрген дүжүп бер дээни ол. Мен ону шуут-ла пат билер апарган болгаш, дораан-на дүжүп бериптер турдум.

О, ол кайын үргүлчү удар ийик. Улай-улай уттургулап тургулаан болдур ийин. Ындыг берге байдалдарга таварышкаш, ол ыыт-даажы кезек када чидип, чырыткылаңып хып тургулаан өөрүшкү-маңнайлыг карактары имирерип эгелзэн соонда: «Кижиге төлү каяа-даа чораай-ла, куштуң төлү каяа-даа ушкай-ла» деп, багайтыр ырлап үнүп келир кижиге. Ол болза уттарының аржажык демдээ көргүскени ол турган...

Шыдыраага безин ооң артистиң салым-чаяны каш яңзы омур-хевирге, сеткил-сагыштың яңзы-бүрү байдалдарынче шилчишкени онзагайы-биле көстүр турду ийин.

Бис Хертек Өлбезектиң Шириин-оол-биле чаңгыс үениң улузу-ла болгай бис. Үжөн ажыг чылдар иштинде «хан үндүр чогушпаан-даа бол», чаг үндүр эдержи-ле чордувус ийин. Баштарыңыс көгергиче, диштеривис курзуйгуче эдеришкен мындыг бис. Бистиң найыралымысты уран чүүл, шыдыраадан аңгыда, ооң хайыралыг эжи Анна Оюновна быжыктырып чорду. Анна-биле чаңгыс школага, Чаа-Хөл ортумак школазынга өөренип чордувус. Мен оон кады төрзүн акызы Болат-биле (Гранит) чаңгыс-классчы кижиге мен. Анна бистен бир класс куду өөренип чораан. Черле ынчаш чүгүл Анна Оюновна-даа эвес, оларның Ленинградка кады дооскан артист эш-өөрү Кадр-оол Сагды, Владимир Серен-оол, Людуп Солун-оол, Дадар Монгуш, Дадар Барырмаа, Дырткы Монгуш дөгере мээң чоок кижилерим чүве.

Амыдырал-чуртталгаже көрүжү, үзел-бодалы чаңгыс улустун аразында быжыг найырал тургустунар чүве ыйнаан. Мен Хертек Шириин-оолдун эжи чоранымга, эжи болуп артканымга чоргаарланып чоруур мен.

Ол кайгамчык уран салым-чаянның артист чорду ийин. Ооң өткүт, чидиг үнү театрың сценазынга, «Хүреш» стадионунга, аът чарыжыңга, көдээ клубтарга, радио, телевидениеге бир дески дыңналыр турду. Улуг-бичии чок, кижилер-биле бир аай чугаалажыр кижиге болду. Эжимниң театр сценазынга ойнаан рольдарын маңаа чежезин сактыр боор ону! Ол ойнаан ролюң омур-хевиринче бүгү талазы-биле хандыр кирип, сценага ооң-биле дириг чурттап чорду.

Эштиң дугайында сактып олурар, ооң бо өртемчейден электен чорутканын сеткил-чүрзүмнүң ханы-зындан кедергей-ле хараадап чоруур-дур мен. Мен бодаарымга, Хертек Өлбезектиң Шириин-оол ажылыңа өрттенип, хып калды ыш-каш ийин. Ооң ажылы кайы хире шыдал-күштү, тура-сорукту, шыдамык чорукту негээр дээрзин бистер, көрүкчүлөр, кайын билер ийик бис. Бир-ле маадырның омур-хевирин сценага диригжидип, ооң сеткил-сагыжын бодуну кылдыр бүгү хандымырындан чилинге чедир ойнап бодарадыр черле амыр эвес ийин. Дүн-хүн чок сценага ойнаар маадырының чуртталгазын бодунуң боттуг амыдыралыңа чурттап эрттирерин бодап көрүңер даан. Маадырның ажаанзырал, дүвүрелдери, качыг-далы сээң мага-бодунда бодуну дег сиңип каарыңа чедир кайы хире күш, дер, уйгу чок дүннер эртер-дир. Ону чүгүл артист кижиге билер-дир. Ооң кадында театрда дашкаар бодунуң амыдыралын, ажы-төл дээш сагыш чогаашкын бар-ла болгай. Хертек Өлбезектиң Шириин-оол дыка-ла аар чүктү чүктөп чораан-дыр. Ол дээр-ле театр-га, бодунуң уран чүүлүңгө бедик ынакшылдың, чайгылыш чок бер-динишкениң кайгамчык чайын-налчак чижээ-дир.

Артист сценага яды-түремик-даа, бай-саяатаны-даа, эрес-дидим дайынчы-даа, хогаган дег дезиг корукту-даа ойнаар. Канчаар хуул-бас дээр-ле! Бистер Х.О. Шириин-оолдун Ромеоңуң, Кенден-Хуураан, Хлестаковун, Чингис-Хаанын, Сүбүдейин, Сайыдын-даа кажан-даа утпас бис.

Хертек Өлбезектиң Шириин-оол Россияның алдарлыг артизи, Тыва Республиканың Улустун артизи, Күрүне шаңналының лауреады чорду. Ол бедик аттар аңаа мөңгези-биле арткаан.

Күжүр эшти «чораан» дээрди дыка-ла аар болгаш аарышкылыг-дыр. Ам канчаар, бо өртемчейде бо шакта аравыста ал-боду чок-тур, ол бир шагда аравыска чораан болгай, бистиң-биле деңге өөрүп-хөгөп, муңгарал-деңгере, сагыш аарып чораан. А мээң чүрзүмнүң ханы-зында ол дириг хевээр ийин. Театрың дөрт дугаар кадында ооң бичежик өрээлиниң эжиниң ак-сынга келгеш, «бо кижим чок-ла болгай» деп миннип келгеш, серт дээр турдум. Ам ынаар үнмөстөдүм. Ынчалза-даа эжимниң чүрзү мээң чүрзүм-биле деңге дириг чок чоруур билер мен. Ооң чүрзүң согуу бир шагда мээң чүрзүм туруптарга, ынчан сокпастай бээр.

Март 8-те мээң эжим чырык өртемчейниң бүгү херэженин биле кады бодунуң төрүттүнген хүнүн сценага бараалгап, демдегеп эрттирер чорду. А бо чылын, ол дириг турган болза, 65-тээр турган. Эштиң бо юбилейин бодап олурар, мындыг чүвени сактып келир-дир мен. Кара элдеп, көвей чылдар дургузунда ооң-биле дашка көдүрүп көрбөдүм. Ол-даа бичиниң четти-риптер турду, мен-даа ону ыңай тур деп көрбөдүм. Бүгү назынмыста кады ооң өрээлинге шайлап кел-дивис. Бо удаада ол чаңчылды үрөвейин, ону сагылга кылып, ооң төрүттүнген хүнүндө сүтүг шайым хайындырып алгаш, ону оран-тандыже, эштиң адын адап, аңаа чалбарып тургаш, чажар мен.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

"2011 чылда болгаш 2012 база 2013 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузун күүседир талазы-биле хемчеглеринин дугайында

2011 чыл январь 29 №59 Кызыл хоорай

"2011 чылда болгаш 2012 база 2013 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2011 чылда Тыва Республиканың республика бюджетин күүседир-биле хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың республика бюджетинин орулгаларының кол башкарыкчылары болгаш чедишпес кезээн акшаландыраарының дөстөрүнүн кол башкарыкчылары:

үндүрүлгелерин, чылдаларның болгаш өске-даа ыяап кылып төлевирлерин, сайгарлыкчы ажил-чорудулгадан болгаш орулга кирип турар ажил-чорудулгадан акша-хөреңгини каттай кирирени хандыраар, а ол ышкаш оларны төлээр өрелерни кызыраар болгаш орулгаларны башкараарының шынарын бедидер талазы-биле хемчеглерни алыр;

ээлчеглиг саң-хөө чылында касса планын айлар аайы-биле үлештир тургузары болгаш чорудары-биле медээлерни Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче 2011 чылдың февраль 1-ге чедир кирир;

федералдыг бюджеттен келген, 2010 чылда ажыглаттынмаан болгаш 2011 чылдың январь 1-де байдал-биле тус чер болгаш республика бюджеттеринин чаңгыс аай агар санарында арткан субсидияларның болгаш субвенцияларның артыкшылын федералдыг бюджеттин бюджеттер аразының трансферттеринин кол башкарыкчылары 2011 чылдың февраль 1-ге чедир нүүртештирер; тодараттынмаан кирилделеринин түчүн кызыраар талазы-биле хемчеглерни чогуур үезинде алыр;

"2011 чылда болгаш 2012 база 2013 чылдарның планныг үезинде Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириген таварылгаларда айыттыг өскерилгелеринин күштүг болуп киргенин соонда 2 неделя хуусаа дургузунда кирип турар орулгаларның тодараттынган санаашкыннарын эртип турар саң-хөө чылының кварталдарының болгаш айларының аайы-биле хуваагаш, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче кирир;

Республика бюджетинин орулгаларының кол башкарыкчыларының киригенин республика бюджетинче кирер орулгаларның, чылдаларның болгаш ыяап төлээр өске-даа төлевирлеринин ай санында херек кырындан кирип турарына өскерилгелер бар аларза, бюджеттин ай санындан кирер баш удур санаашкынындан 5 хуудан хөй өскерилер болза, отчеттук айның доозулганын соонда 7 хонук дургузунда касса планын эдери-биле чогуур анализтиг материалдарны Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче кирир;

башкарып турары орулгаларының кирилдезинин байдалына неделя санының мониторингин боттандыраар;

ай санында, отчеттук айның соонда үнген айның 10-нун хунунден орайтатпайн, планныг көргүзүлгелери болгаш өрелерни кызыраарын хандыраар талазы-биле кол башкарыкчыларның хүлээп алган хемчеглерин айтыпшаан, орулгалар кириринин талазы-биле Тыва Республиканың республика бюджетинин күүселдезинин талазы-биле анализтиг материалдарны Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче кирир.

3. Барааннар чедиреринин, ажилдар кылырының, ачы-дуза көргүзеринин дугайында керээлерни (күрүне контракттарын) чарып турар үеде Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизинин алыкчылары дараазында аванс төлевирлерин кылып эргелиг кылдыр доктаадып тургузар: харылзаа ачы-дузанын көргүзеринин дугайында, парлалга үндүрүлгелерин чагыдарының дугайында болгаш оларны садып алырының дугайында, мергежил бедидеринин курстарына өөрениринин, эртем, методиктиг, эртем-практиктиг болгаш өске-даа конференцияларга киржиринин дугайында, төлевилел документацияларынга күрүне экспертизанын эртеринин болгаш инже-

нер шенелдеринин түннелдеринин дугайында, авиа болгаш демир-орук билеттерин, хоорай болгаш хоорай чогуунун транспортунга чорудуунун билеттерин, санаторий-курорт эмнээшкыннеринче путевкаларны садып алырының дугайында, автотранспорт херекселдеринин ээлеринин хамааты харысалгазын ыяап-ла камгаладырының керээлеринин, а ол ышкаш төлевирлиг ачы-дуза чедиргенинден болгаш өске орулга кирир ажил-чорудулгадан алдыгаш акша-хөреңгинин күсели-биле төлээр ужурулг керээлер талазы-биле керээниң (контрактын) түнүнүн 100 хуу хемчээли кылдыр, ынчалза-даа Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизинин күсели-биле күүседир ужурулг бюджет лимиттеринден хөй эвести;

өске керээлеринин (контрактыларның) талазы-биле, бир эвес Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужулгаларында өске чүүлдер көрдүм-мээн болза, керээниң (контрактын) түнүнүн 30 хуу хемчээли кылдыр, ынчалза-даа Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизинин күсели-биле күүседир ужурулг бюджет лимиттеринин 30 хууздан хөй эвести.

4. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының албан черлери болгаш органны садыглаашкын кылып тура, (хүлээп алганы хүлээлгелеринин чыл эгезинин-биле төлеттиммээннерин күүседиринин эргежок чугулазын барымдаалап), доктаадып тургускан акша төлевирлерин санап, продукция чедиреринин (ажылдар кылырының, ачы-дуза көргүзеринин) керээлерин чарып база Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизинин күсели-биле 2011 чылда күүседир ужурулг өске-даа хүлээлгелерни ап тура, республика бюджетинин чарыгдалдарының хүлээлге болгаш экономика тургузуунга дүүштүр доктааттынган чурум езугаар бадылааны 2011 чылда бюджет хүлээлгелеринин лимиттерин барымдаалаар.

5. Тыва Республиканың Чер болгаш өңчү-хөреңги харылзааларының яамызы бир ай хуусаа дургузунда өңчү-хөреңгинин тургузун камналгалыг болдурар болгаш республика бюджетинче кирилделерни көвүдедир сорулга-биле 2011 чылда Тыва Республиканың күрүне өңчүзүн эргелеп башкараарының дээштин бедидер талазы-биле хемчеглерни ажилдал кылыр.

6. Республика бюджетинин акша-хөреңгизинин кол башкарыкчылары дараазында чүүлдерни хандыраар:

күрүне ачы-дузанын чогуур үезинде болгаш шынарлыг кылдыр республика бюджетинин дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунда бадылаан бюджет акшаландырышкынынга дүүштүр чедирерин;

бюджет акшаландырышкыннарының болгаш бюджеттер аразының трансферттеринин талазы-биле бюджет хүлээлгелеринин лимиттеринин дугайында оларны эрге-чагырганың федералдыг органнын алган хунден эгелээш үш хонук хуусаа дургузунда дыннадылганын хоолгазын Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче кирир;

республика бюджетинин акша-хөреңгизин 2011 чылдың дургузунда дең-дески болгаш ажыктыг ажыглаарын;

бюджет акша-хөреңгизинин ведомстволарның чагыргазында алыкчыларының республика бюджетинин акша-хөреңгизин чөптүг, көрдүнгенин езугаар болгаш ажыктыг ажыглаарын хандыраарына шынарлыг контроль ажил-чорудулганын боттандыраарын.

7. Муниципалдыг районнарда болгаш хоорай округтарына бюджеттер аразының трансферттеринин хуваалдазын боттандырып турар республика бюджетинин акша-хөреңгизинин кол башкарыкчыларына:

бюджеттер аразының трансферттерин бээрин республика бюджетинин дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунда бадылааны бюджет акшаландырышкынының хемчээлинге дүүштүр чорудар болгаш бюджеттер аразының трансферттеринин болгаш тус чер бюджеттеринин хевирлеринге дүүштүр касса чарыгдалдарының дугайында

медээни ай санында кирир;

айыттыгаш акша-хөреңгинин ажыглаттынмайн барган артыкшыкнарын тургуспас сорулга-биле тус чер бюджеттеринин тускай көрдүнген бюджет акша-хөреңгизин чогуур үезинде болгаш ажыктыг ажыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандыраар.

8. Федералдыг тускай сорулгалыг программаларга дүүштүр көрдүнген хемчеглеринин күүселдези дээш харысалгалыг республика бюджетинин акша-хөреңгизинин кол башкарыкчылары тускайлаттынган акша-хөреңгини ажыглаанын дугайында отчетту күүсекчи эрге-чагырганын чогуур федералдыг органнынче чогуур үезинде кирир, ол отчеттарны Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы-биле баш бурунгаар ыяап дугуржур.

9. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы 2011 чылда дараазында эргелерлиг:

Тыва Республиканың мурнунга акша хүлээлгелеринин талазы-биле өрелерин эгидерин юридиктиг черлерден, тус-тус кижилерден болгаш муниципалдыг тургузурлардан Тыва Республиканың өмүнээзинден негээр;

бо доктаалдың 9 пунктузунун бирги абзазында айыттыгаш өрелерни эгидер, бир эвес чогуур керээде (дугуржулгада) тодараттынган акша хүлээлгелерин чээли алыкчызы долузу-биле күүсеткен болза, муниципалдыг тургузурларның болгаш юридиктиг черлерин Тыва Республиканың мурнунга акша хүлээлгелерин чогуур үезинде күүсетпээн дээш санаан хөөлерни, торгаалдарны болгаш хууларны үндүр бижири талазы-биле ажылды боттандыраар.

Чээли алыкчызын билдирешкин болгаш чогуур керээде (дугуржулгада) тодараттынган өске акша хүлээлгелеринин чогуу бадыткап турар документтерин алган хунден эгелээш бир ай хуусаа дургузунда айыттыгаш өрелерни үндүр бижири дугайында шийтпирни хүлээп алыр.

төлевир кылып шыдаарының болгаш Тыва Республиканың күрүне магадылалдарын тыпсырының үндезилелдин анализтээр сорулга-биле күрүне магадылалдарын тыпсырының дугайында чагыг кирген соонда дилег кылыкчызының саң-хөө байдалының анализин бадылаан чурум езугаар боттандыраар.

10. Тус-түс төлээлекчи органның хүлээп алганы 2011 чылда (2011-2013 чылдарда) бюджеттер дугайында шийтпирлерни, а ол ышкаш оларга кириген өскерилгелер дугайында медээлерни Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче 2011 чылдың февраль 1-ге чедир кириренин тус чер бот-башкарылга органнынга сүмелээр.

11. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларын чагыргаларына сүмелээри болза:

муниципалдыг тургузуларның девискээринде турар бүдүрүлгелеринин болгаш организацияларның бюджет-биле саналгаларының байдалын доктаамал чугалажып көөр, бюджетче орулгаларны чогуур үезинде, долузу-биле кириринин талазы-биле хемчеглерни шалыпкын байдал-биле көөр, а ол ышкаш үндүрүлгелер болгаш чылдалар талазы-биле өрелерни тыртар талазы-биле ажылды идепкейжидер;

чер участоктарын арендаарының керээлерин чогуур үезинде чарарына болгаш эде көөрүнге, а ол ышкаш арендага берген участоктарны чөп болгаш көрдүнгенин езугаар ажыглап турарына контролду күштелдирер;

чер участоктарын азы оларны арендаарының эргезин чүгле садыглажышкыннарга (конкурстарга, аукционнарга) бээр; тус чер бот-башкарылга органнын турарына чарыгдалдарны хевирлеп тургузарда Тыва Республиканың Чазаның доктаадып тургускан нормативтерин сагыыр;

бюджет акша-хөреңгизин болгаш оларны ажыглааны дээш хуу төлевирин чогуур үезинде эгидерин хандыраар;

бюджет адырында болгаш тус чер бот-башкарылга органнында ажилдакчыларын санын чогуучалыг болдурар; шалың өренин тытыр чоруун болдурбас сорулга-биле бюджет адырының ажилдакчыларының шалыңын болгаш социал ужурулгалыг өске-даа чарыгдалдарны төлөп турарына контролду хандыраар.

12. Тыва Республиканың Экономика

федералдыг тускай сорулгалыг программаларны күүседир-биле федералдыг

бюджеттен кирип турар акша-хөреңгини шийгээди алып талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнын ажылын таарыштырып башкараар;

"2011 чылда болгаш 2012 база 2013 чылдарның планныг үезинде республика бюджетинин дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга болгаш муниципал районнарын (хоорай округтарын) аразына ниити хемчээлди санаары болгаш хуваарының методиказы-биле ("2011 чылда болгаш 2012 база 2013 чылдарның планныг үезинде республика бюджетинин дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунун 29 капсырылгазы) чарыгдалдарны регион фондузундан деңгээлдендиреринин Чурумунга дүүштүр Тыва Республиканың Тудуг болгаш коммунал ажыл-агыйн чаартырының яамызы-биле муниципалдыг тургузуларның инвестиция төлевилелдеринин коммунал шийлелгезин чорудар болгаш Тыва Республиканың республика бюджетинин акшаландыраар инвестиция төлевилелдеринин даңзызын болгаш акшаландырышкынның хемчээлин муниципалдыг районнары аайы-биле хуваагаш, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче 2011 чылдың март 1-ге чедир кирир.

13. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы 2011 чылда республика бюджетинин каттышкан бюджет бижимелин болгаш касса планын чогуур үезинде тургузарын болгаш бадылаарын база бюджет хүлээлгелеринин акша-хөреңгизинин кол башкарыкчыларының дыннадырын хандыраар;

республика бюджетинин бюджет акша-хөреңгизинин кол башкарыкчыларының башкарыкчыларының болгаш алыкчыларының даңзызына кириген өскерилгелерин дугайында Федералдыг казначействон Тыва Республика талазы-биле эргелелни чогуур үезинде дыннадыр;

федералдыг деңгээлден дамчыткан бюджеттеринин талазы-биле бюджеттер аразының трансферттерин Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнының доктаадып тургусканы дүрүмнеринге болгаш чурумнарына үндезилеп, ыңдыг дүрүм болгаш чурумнар чок таварылгада федералдыг органнын тургусканы-биле да чыдарын боттандыраар;

тус чер бот-башкарылга органнын киригени отчеттарына үндезилеп, хууштынмаан акша-хөреңгини муниципалдыг тургузуларның бюджеттеринин аразында Тыва Республиканың республика бюджетинин көрдүнген акша-хөреңгинин айыттыгаш ниити хемчээлинге дүүштүр хуваары боттандыраар;

бюджет акша-хөреңгизинин ажыглаттынмайн бедидер болгаш бюджет үндүрүг болгаш үндүрүг эвес орулгалар киририн көвүдедир талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Чазаның Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының аразында дугуржулганың негелелерин күүседирин хандыраар;

республиканың саң-хөөзүн ажыкты эргелеп башкараар, а ол ышкаш федералдыг бюджеттин Россия Федерациязының бюджет кодекзинин 130 чүүлүнүн 4 пунктузун доктаадып тургускан бюджеттер аразының трансферттерин бээринин негелделер сагыыр сорулга-биле бюджет акша-хөреңгизинин ажыглатын бедидер болгаш бюджетче үндүрүг болгаш үндүрүг эвес орулгаларны көвүдедир талазы-биле хемчеглер дугайында шак ыңдыг дугуржулгаларны муниципалдыг районнар-биле болгаш хоорай округтары-биле чарар;

Тыва Республиканың Чазаның курлавы фондузун акша-хөреңгизинин күсели-биле чарыгдалдарны акшаландыраарын Тыва Республиканың Чазаның доктаалдарын үндезилеп, Тыва Республиканың республика бюджетинин каттышкан бюджет бижимелин өскерилгелерни кирибиш боттандыраар;

республика бюджетинин орулгаларының кол башкарыкчыларын, муниципалдыг тургузуларның үндүрүг болгаш үндүрүг эвес орулгаларының талазы-биле планын бюджетче төлевир талазы-биле долу эвес чылдаларның өзүлдезин болдуруп турар чагыргалар даргаларын Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги орадалчыларының болгаш орадалчыларын деңгээлинге квартал санында дыннаар;

ТӨТЧЕГЛЕКЧИНИ КЫҢЧЫКТЫРБАС ДИЗЕ...

Февраль 24-те Тыва Республиканың Дээди Хуралының аграр политика болгаш бойдус ажыглалының комитеди «Дириг бойдустан ажыглалы болгаш камгалалы» деп «төгерик столду» эрттирген. Ону организаастап эрттирген комитеттин даргазы И.В.Чучев «төгерик столдуң» ажылының эгелээринин бетинде бо айтырыгны 2010 чылдың ноябрьда ТР-ниң Чазак деңнелинге чугаалашкаш, элээн шиитпирлерни үндүрген турганын дыңнатпышаан, ынчалза-даа мынчага чедир оларның чаңгызы-даа күүсеттинмээнин онзалап демдеглээн.

«Дүүн чаа Чагытай хөлге чедип чордум. Ында байдал кандыг дээрзин билер силер. Кижилер-даа эмгежок, машина-техника-даа эмгежок. Шупту кара туразында аажылап турар. Машина-техника-зының кывар-чаар чүүлдерин-даа төп-ле турар, богун-даа октап-ла турар. А оларны хынап, ынчалыңар-мынчалыңар дептер чаңгыс-даа инспектор, ажилдакчы чок. Бойдус камгалалының болгаш ажыглалына хамаарыштыр 14 албан организациялар республикада ажилдап турар хиренерде, удуртукчулары шупту мында олуруп тур силер, чүнү кылып турар силер? Ам чүнү канчалза экил, маңаа дугуржуулар. Байдалды мынчаар арттырып болбас» — деп, Иван Васильевич чугааны дорту-биле эгеледи.

Аңгыыр болгаш балык тывыжының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитетинин даргазы А.С.Новиков илеткел кылгаш, ниити байдалды таныштырды. Отчеттуг үениң дургузунда оон удуртуп турар күрүне комитеди 655 рейдлерни кылган. 21 күрүне инспекторлары ажилдап турар комитетке ол дээрге, улуг ажилдыр дээрзин ол демдегледди. Бойдус камгалалының хоойлужудулгазын үрзэн 536 таварылга демдеглеттинген. 2009 чыл-биле деңнээрге, ол оранчок көвүдээни ол (123 хуу). Инспекторларның төтчеглекчилерни тудар талазы-биле ажил-чорудулгазының дээшти 23 хуу өскөн-даа болза, оларның саны эвээжевейн турар. Эң-не хөй төтчеглекчилер Тожу (149), Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарда туттурган болгаш торгоалга онаашкан. Бай-Тайга, Эрзин, Сүт-Хөл кожууннарда оларның саны харын эвээжээ. Республикада 5500 кижилер билеттерлиг. Туттурган төтчеглекчилерниң 39 хуузу аңчы билеттерлиг кижилер болган, а 23 хуузу аңгыыр болгаш балык тывыш ниитилелиниң кежигүннери болган. 206 төтчеглекчи кандыг-даа документ чок кижилер.

Инспекторлар төтчеглекчилерни туткаш, протоколдарны долдургаш эрге-хоойлу органнар-ынче кирип турар, ынчалза-даа оон кандыг-даа түннел чок болуп турарындан төтчеглекчилер кандыг-даа кеземчеге онаашпайн турар. А Саян артында черлерде чаңгыс эликти адып өлүргени дээш, төтчеглекчинин боо-моңгузун хавырып, улуг торгоалды онаап турар. А бистиинде оларны амда-жыдып турарын илеткелчи айткан болгаш тодаргай чижектерни кириген.

Танды кожуунга өске күрүне-ниң хамаатызы кандыг-даа чөп-шээрел чокка аңнап чорааш туттурган, оон олчазын хавырган. Ол дугайында массалыг информация чөпсектери калбаа-биле чырыткан. Ол хиреде төтчеглекчиге хамаарыштыр кандыг-даа кеземче херээ

оттуртунмаан. Танды кожуунун Балгазынның камгалалдыг черинге бир эликти адып алган төтчеглекчи туттурган. Аңаа хамаарыштыр тус-кай протоколду тургускан турган, ынчалза-даа кожууннуң иштики херектер килдизин орук кыдыыңа адып каалкан элик чыткан, ону душ бооп ал алган кижилер деп түннел үндүргөш, салыпкан. Мындыг таварылгалар кайы хөй.

Барыын-Хемчик кожуунун Аянгагы девискээринге О.Т.Хомуш, Ч.Х.Монгуш, О.С.Сүрүн ка-

раңгы үеде боттарының кылып алганы деңи-биле чырыдып чорааш, хоойлуга удур аңнаашкыны иштики херектер килдизинге демдеглеттинмээн ок-боону ажыглааш, бир элик, бир койгунну боолаан. Оларның аразындан чүгле кылымал ок-боо ажыглаан Ч.Х.Монгуш-ка хамаарыштыр кеземче херээндоттурган, өскелери кандыг-даа кеземче херээнге онаашпааны элдеп.

Улуг-Хем кожуунун Кызыл-Чыраа девискээринге Э.А.Бадынам, С.В.Ортен-оол, А.А.Куулар, А.А.Монгуш олар база хоойлуга удур аңнаашкын дээш туттурган. Аңаа хамаарыштыр материалдарны кеземче херээндоттурары-биле кожууннуң иштики херектер килдизинче дамчыткан. Өлүрген аң-меңи-биле каттай милицияга чедирген хиреде-ле, бо кижилерге хамаарыштыр кеземче херээндоттурарын билдинмес чылдагаан-биле узамдыктырып турар. Ол-ла кожуунун Барыкка Шагаан-Арыг хоорайның мэри Ш.К.Бойбу, С.С.Дагбажык дээрзи-биле аңнаашкын хоойлузун үрзэш, туттурган.

2010 чылдың декабрь 21-де Чагытай хөлге балык үргене чабып турар үеде хоойлуга удур балыктаашкыны тудуп, салып каан четкилерни уштуп турган күрүне комитетинин хыналда кылып чораан ажилдакчыларына Танды кожууннуң ИХК-ниң улуг лейтенантызы Е.В.Чекен-оол удур турушкуну кылган. Ол таварылганын соонда Танды кожууннуң ИХК-зи күрүне комитетинин ажилдакчыларын буруудадып, РФ-тин Истелге комитетинче рапортту би-

жээн. Ажил-хүлээлгезин күүседип чораан кижилерге хамаарыштыр мындыг чөптүг эвес буруудадышкыннар бо-ла таваржып турар.

Бойдус камгалалын болгаш ажыглалының ажил-чорудулгазын экижидери-биле кожууннарда инспекторларның санын көвүдөдири, оперативтиг бөлүктөрүн (4-6 кижилер) тургузары; инспекторларның материал-техниктиг хандырылганын экижидери (амгы үеде 6 инспектор чадаг чоруп турар) чугула болуп турар. Аңгыыр-тывыш черлерин хайгааралга ап, камгалаары-биле кывар-чаар материалдар-биле чедир хандырылган негетинип турарын «төгерик столдуң» киржикчилери саналдаан. Оон аңгыда бойдус камгалалына болгаш ажыглалына хамаарыштыр республика чергелиг тускай сорулгалыг программаларның төлөвилелдерин, республикага аңгыыр-тывышты сайзырадырының концепциясын ажилдап кылып, Күрүне комитетинин ажил-

Бойдустан дириг амытаннарның санын өстүрүп, көвүдөдир дээш төтчеглекчилер-биле демиселди кол кичээнге алганы чугаажок. Чыл дургузунда онза камгалалдыг черлерге 420 рейдлерни кылган. Административтиг эрге-хоойлу үрзешкини дээш 116 протоколдарны тургускан. Төтчеглекчилерге удур профилактиктиг ажил доктаамал чоруп турар. Хөй-ниити инспекторларының институтунун ажилын катап тургускан, оон кежигүннери 28 кижилер четкен.

Төтчеглекчи чорук сөөлгү үеде массалыг апарган. Маңаа амгы шагның техниктиг дериг-херекселдерин болгаш янзы-бүрү ок-чөп-сек аймаан тып алырының белең апарганы улуг салдарлыг болуп турар. Оон-биле чергелештир күр-аңгыыр хайгаарал болгаш балык тывыш органнарда төнмөс-батпас эде тургустуушкуннар, оларның дериг-херекселдер болгаш машина-техника-биле хандырылганын четпези, хоойлужудулгада көрдүмүзүн чүүлдер, аңгыыр болгаш балык тывышын садып-сайгарылгазында чогуур контроль чогу, үрегдекчи, төтчеглекчилерге удур административтиг кеземчинин чинги салдарлыг болуп турар.

Сөөлгү чылдарда авиатөтчеглекчи улуг дүвүрелди болдуруп турар. Хамсара хемниң девискээринге Саяногорск, Шушенск, Абаканан вертолеттар доктаамал ужул кээп, кара туразында аңнап, балыктап турар апарган. Иркутск областан авиатөтчеглекчилер кээп турар. Ол кээп турар төтчеглекчилерниң чүгле 40 хуузу билдинип, демдеглеттинип турар, а артканары республикага кайы хире когаралды чедирип турарын чүгле даап бодал болур.

Удуртукчуларның тайылбырлап турарындан эскерип ораарга, кайы-даа таладан төтчеглекчи чорукту кылып турар таварылгалар бары илден. Оларның аразында иштики херектер органнарның ажилдакчылары-даа кирип турар, бойдус камгалалының болгаш ажыглалының талазы-биле харысалгалыг ажилдакчылар-даа таваржып турар. Ынчангаш бот-боттары аразында чөрүлдээлежи, бойдус камгалалының ажылына харын-даа моондактарны таварыштырып турары чугаажок. Теле-дамчыдылгалардан-даа эскерип көрүп ораарга, рейд үезинде туттурган төтчеглекчилерни көөрге, кончуг шыырак автомашиналарлыг, каш янзы туранныг бооларлыг кижилер болур. Моон алгаш кандыг түннел үндүрүп болурул дээрге, төтчеглекчи чорукту кылып турар арын-нүүр чок ажилдакчылар бары билдингир-дир. Ынчангаш олардан негелдени шыңгырадыр үе келген.

Тыва кижилер шаг-шаандан бээр аң-мең, балык-байлаң, кат-чимис, мөөгү, тоорук элбек тайга-сыннарның ачызында амыдырап-чурттап келген. Бо шагда ажил-агы чедишпес үеде, хөй ажы-төлүн азы-эреп, аңнап, балыктап турар. Ынчалза-даа бүгү наздыа чурттап келат кижилер канчап амыдыраарлыг? Чижээлээрге, мөңгүн-тайгажылар тарбаганының эди-биле аштанып-чөмөннөп, аарыг-аржыын эмнеп кижилер хоптак эвес, тандызының кежинин үе-хемчеглиг алыр-чирип билер. Балык-байлаңы хемде, хөлде чеже-даа хөй болза, база-ла ындыг, ааска өйүн сырткыыш-биле шелип алыр.

Төрөөн черивистин дириг бойдузун камгалап, дириг амытаннарны улам көвүдөдир өстүрүп дээр болза, төтчеглекчилерни кыңчыктырбас ужурулг бис. Ынчангаш республиканың бо талазы-зазын күштелдирип, ажилдакчыларының санын көвүдөдир, төтчеглекчилерге удур хоойлуларны шыңгырадыр хемчеглерни алыр үе келген деп түннелди «төгерик столдуң» киржикчилери үндүрген.

Светлана БАЛЧЫР.

УГУМ-ТӨӨГҮ ПОЛЯК

Мен 1940 чылдың мартында Кызыл-Арыгга бызаңчы Данчинович Кара-Сал Александра Федоровна Саларының өг-бүлөзүн ийи уруу болуп төрттүнген мен.

Ачам—Өвүр кожунун сумузу чурттуг, авамның Федор Конечкий деп поляк люционер, авазы — Сары чурттуг орус кижилер. Авамның иезин революционерлер дээш чылда Минусинск хоорайга аа боолаттырган соонда, авам харлыг чаш уругну Хем-Белдче күскү чаыстыг, хар чаап үеде, Тываже аыттыг чүк о кен улус эккелген. Ол улус а Сесерлиге (Германовкага) ажы-төлдүг өг-бүлөгө каа чоруй барган. Ынчангаш ол өскөн. Ол уруг — Саша ажилдег назы чеде бергеш, Кызылрайга ажилдап-чурттап бер. 1936 чылда ыяш чазар өрт бызаңчылап ажилдап чораан Данчинович Кара-Сал-биле бүле тудуп чурттап берген.

1937 чылда оларның дун төрттүнген. Ол үеде Кызылга үер болган. Авамны чаш өпөк биле божудулга бажыңындан када хавак кырыңче көжүргөн ол угбам Галина Александр Забелина — ТКУ-нуң төөгү эр неринин кандидаты, доцент. Тем Владимир Иванович Заб — геология, минерология эртеринин кандидаты, эртем ажилчызы. Олар ийи кыстыг. Улуг Москвада ажилдап-чурттап руур, бичиизи Югославияда аа жиктиг, өг-бүлелиг чурттап чор Бодум дөрт уругларның, уйнуттарын иези мен. Өөм бир дугаар эксперт-криминалист мергежилдиг. Амгы кайывыс-даа пенсионер Бодум 1958 чылдан эгелээш, ян бүрү ажилдарга ажилдап, чор аразыңа уругларым азыравыш Красноярскиниң кооперация т никумун, Кызылдың башкы инстудун доозуп, уругларымга улут чижек бооп, кижилер каш-даа ылында өөренип болурун көрүп, ажилдап-чурттап чор мен.

Күш-ажылчы базымнарды Бии-Хем кожунун Өөк суур геология-шинчилел партиязын кара ажилчын бооп эгелээш мен. Амгы үеде республиканың бир чораш ордузу Национал музейде кагааракчылап ажилдап турар мен. Амыдыралда кончуг кижизиг, ага-дуржулгалыг кижилер-биле ажилдап келгенимге чоргаар мас арам чок. Оларга партия секретары чораан Н.С. Бойду, республиканың херээженнер чөвүленин даргазы И.Ш. Очур дээш оон-даа өскелер хамааржыр. А сурагылыг, бедик эрге-дужаалдаргалар-биле кады ажилдап хөйүн билип, өөренип алган мен.

Музейге ажилдап келген үеде бир солун болушкун болган. 2007 чылдарда республикамын амыр эвес үе турган. ТР-ниң Чазак деңнелинче А.П. Дугай-Хуурак депутаттар-биле тавы моол эвилелин тургузуп, мени хөй ниити организациязының президенти кылдыр соңгаан. 2007 чылдың май 18-те музейвиске оон таныштырылганын эрттирген бис. Аңаа Моолдун элчини дээрге Сулайм дээш, хөй-ле аалчылар киришкен. Ону хөй-ниитинин ажилыңа бир кириген үлүм деп санап чурт мен.

Борбак КЫРГЫС

Кызыл хоорай.

МЕРГЕЖИЛИНИҢ ТЕРГИИННЕРИНИҢ АРАЗЫНДА

• Ажылчын кадрлар белеткели

Февраль 25-те күрүнениң ниити билиг өөредилге бан чериниң № 4 профессионал училищезиниң аразында республика чергелиг профессионал мергежилдерниң олимпиадазы болуп эрткен. Ук олимпиаданы «Дээди өөредилге черлеринче тергенин мурнунда билиг бээр төп» немелде өөредилге албан чери каңнакчылар мергежилдинге раскаадып организаастап эрттирген.

Аңаа республиканың Ак-Довурак, Кызыл, Чадаана болгаш Шагаан-Арыг хоорайларның профессионал училищелериниң сурары киришкен. «Каңнакчы» өөрөй профессионал мергежил олимпиадазының эгези болуп. Оон дараазында электро-плерлар, парикмахерлер, повар-терлер, даараныкчылар, оон-даа өске мергежил биле мөөрейлер болур.

Олимпиаданың байырлыг ажы-кынынга «Дээди өөредилге черинче кирериниң мурнунда бээр төп» немелде өөредилге бан чериниң директору Сандый сөс ап чүве чугаа-Анна Демир-Баадыровна ук олимпиаданы профессионал белет-чи шынарын, «каңнакчы» деп мергежилдиң амгы үеде херегледи-дери биле база ол ышкаш мергежилдиниң дең-бедидер болгаш өөредилге үнүгү инновациялыг техноло-гияны шнэгээдир сорулга-биле

эрттирип турар дугайында дың-наткан.

Каңнакчы мергежилдиниң мөө-рейинге ниитизи-биле 10 кижичи киришкен. Ол дээрже Кызыл хоорай-ның № 4 профучилищезинден А.С.Янзо, Я.М.Ондар, К.М.Хомуш-ку, Ак-Довурак хоорайның № 3 профучилищезинден О.М.Олча, А.А.Монгуш, А.Ш.Хертек, Чадаана хоорайның № 6 профучилище-зинден Т.М.Монгуш, О.Х.Хертек, К.Б.Амыллан база Шагаан-Арыг хоорайның № 8 профучилищезин-ден Ю.А.Кандан-оол олар. Кир-жикчилерниң билииниң шынарын тодарадыр болгаш тергенин каңна-кчыны илередири-биле жюри кежи-гүннери улуг ажылды кылганнар. Сургуулдардан кым эң тергенин ка-накчы деп илередири шилири-биле жюри даргазы А.В.Петеримов, А.Б.Хертек, В.К.Кара-Сал база А.Д.Б.Сандый олар шыңгыы ши-лиргени кылган.

Мөөрейниң эгезинде киржик-чилерге айыыл чок чоруктуң техни-

казының инструктажын чоруткаш, кол кезээн эгелээри-биле тускай зал-кабинетче шилчиткен. Аңаа киржикчи бүрүзү кылыр ажылының аайы-биле тускай хевин кедип ал-гаш, тус-тузунда аңгы кабинетка-рга даалгазын кылып кирипкеннер. «Изиг демиселдин» эгелээнин чар-лаан соонда, кабинетааларда от кызаңайып-ла эгелээн. Киржикчи бүрүзү бок урар урнаны кылыр даалгалыг. Ол даалганы 60 минута дургузунда кылган турар ужурлуг. Киржикчилер практиктиг кезээн кылып турар аразында оларның мастер башкыларына семинар кичээлди база эрттирген.

Бо улуг хемчегниң дугайында организаастыг комитеттин даргазы А.Д.Б. Сандыйдан (чурукта) кыска тайылбырны алдывыс. Анна Демир-Баадыровна: «Бо болза республика чергелиг ажылчын мергежилдерниң мөөрейиниң эгези-дир. Бөгүн мында каңнакчы-лар мөөрейиниң ийиги үе-чадазы болуп турар. Бир дугаары тус чер-лерниң училищелериниң боттары-ның иштинге болуп эрткен. Аңаа тиилеп үнгөн, шилиттинген оолдар боттарының өөренип турар черле-риниң адын камгалап, мында кел-геннери бо. Маңаа тиилээн кир-жикчи Тываның мурнундан төлээ болуп, Россия чергелиг улуг мөө-рейге киржир эргени чаалап алыр. Мөөрейниң кол сорулгазы — өөренип ап турар мергежилдин амыдыралга ажылдап билири, чаа технологияларны болгаш үениң негелдези езугаар чаа дериг-херекселдер-биле ажылдап билири болуп турар. Оон аңгыда каңнакчы кижиниң чүгле мергежилдин эки би-лирин эвес, а кижизидилге талазын база өөренип көрүп турар бис. Улус-биле чугаалажып билири, бо-дун хөй-ниити черлеринге шын ал-дынып билири болгаш танышты-рып билири чугула. Ол ышкаш баш-кыларының ажылы база моон көс-түп келир болгай. Өөреникчилери билиин бараалгадып турар аразын-да башкыларга методиктиг сүме-

лер берип, мастер-класстарны база организаастаан. Дараазында мерге-жилдин мөөрейинге өөреникчиле-ри-биле чергелештир мастер баш-кыларына база мөөрей эрттирер бис» — деп тайылбырлады.

Мөөрейниң «изиг демисели-ниң» түннелинде 1-ги черге А.А. Монгуш (Ак-Довурак), 2-ги черге Я.М. Ондар (Кызыл хоорай) база 3-кү черге А.Ш. Хертек (Ак-Дову-рак) төлөтпиг болганнар. База ол ышкаш номинациялар аайы-биле тиилекчилериниң үнелээн. «Тергенин теоретик» — Ю.А. Кандан-оол (Шагаан-Арыг) биле А.С. Янзо (Кы-зыл хоорай), «Материалдар кур-лавырынга камналгалыг болгаш дээш» К.Б. Амыллан (Чадаана), «Каңнаан кожугунуң шынары дээш» О.М. Олча (Ак-Довурак) болгаш оон-даа өске номинацияларга шаң-налдарны тывыскан. Киржикчи бүрүзү өртектиг шаңналдар бол-гаш хүндүлел бижиктерни алган. База ол ышкаш 1, 2, 3-кү черлерни алган сургуулдарның мастер баш-кыларына база хүндүлел бижик-терни болгаш өртектиг белектерни тывыскан. Мөөрейни организаастап эрттиргени дээш Кызылдың № 4 профучилищезиниң улуг мастер башкызы И.В. Маркарянга өөрүп четтиришкенин илереткен.

Валерия КОНГАР.

Авторнуң тырттырган чурук-тары.

Тодаргай сорулга салдынган.

Мөөрейниң киржикчилери.

Культура амыдыралы

БҮГҮ-ЛЕ ЧҮҮЛ БАГАЙ ТУРБААН...

Чаа-Хөл кожунга Улуг-Хем кожуннуң культура хүн-ин эрттирер деп айтышкын бо адырны харылап турар-ыдан келген диштилер. Мындыг янзылыг ужуражыл-арны чүгле бо ийи кожуннуң аразында эвес, а өске кожуннарның аразында база организаастаар чүве-дир.

Ызындан алырга, бо хевир-журажылгаларны «комму-үезинде-ле эрттирип турган. Ожа кожун аразында соц-тыг болур, чартык чыл бол-го, оон түннелин үндүрер. Бо бир кожун кожанын чалаан, дараазында чылын демги-дур чалаар. Мурнакчыларны ил-мактаар, спортчу маргыл-ер эрттирер, уран чүүл көрүл-болур. Харын-даа кожала-а: Хакасияның кожуннары, дун совхозтар хевирлиг кат-тышкынары-биле харылзаа-кылдап турган ажыл-агыйлар-ынчангаш «коммунизм» үе-бүгү-ле чүве багай турбаан, өлгөрлөп, майык кылдыр-лап болур чүүлдер ба-

турган деп чүвени суртаалдаар сагыштыг бижип олурарым ол.

Чаа-Хөл кожуннуң амыдыра-лында база бир солун чүүл — куль-тура килдизиниң эргелекчизинде республикада ат-сураа алгаан бил-дингир режиссер, композитор, ыраажы, Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдак-чызы Альберт Хомушкунун ажыл-дай беергени. Тываның хөгжүм-шии театрының директорунга че-дир ажылдаан кижиниң көдээ ко-жуунга культура килдизин эргелек-чилей бергени — ховар болушкун-дур. Мындыг таварылгада кижилер болганчок-ла «депшээн» азы «баткан» деп чугаалажыр, «боду-нун сонуггалы-биле билер, ынак

даа чугаалашпас боор ийин. Сак-тырга-ла, амыдыралда бүгү-ле чүве кижиниң хүнүнде, шагында ээлеп турар албан-дужаалындан-на хамааржыр чүве ышкаш. Альберт Кировович чаңгыс домак-биле: «Кижиниң назыны шору дөгүй бээрже, черже чүткүүр янзылыг чүве-дир» — деп элдээртип каар болду. Бо суурда боттаңнап эвес, көжүп келдим дээрин бодаарга, картофель-ногаа өстүрүп, мал-маган-даа өстүрзе кандыг чүвөл дээни ол боор оң деп билдим.

Улуг-Хемниң культура килди-зиниң начальниги Херел Кыргыс-биле чугаазын Альберт Хомушку кажан, каяа, кандыг оюн-тоглаа эрттиргенинден эвес, а газ-биле чылыдар котелдун артык шынар-лындан эгелээни солун болду. Оң санап-түннөп алганы-биле Ак-Туругунун уругларның уран чүүл школазының кышкы одалгазынга 70 ажыг муң рубльди чарыгдан-а ажылдаар

котелду ажыглай бээр болза, чеди муң ажыг рубльди чарыгдар! Бо мырыңай кижичи бүзүрээр аргажок, хуулгаазын чүве-биле дөмөй-ледир! Япон кижиниң бажы кижичи бажындан өске, ол котелду япон-нар чогааткан, көрейлер ажылгалга кириген. Тывада ону ажылдап тур-рар чаңгыс-даа чер чок. Ону дерип, салып турар фирма чаңгыс котел (өртээ 50 муң 560 рубль) тургузар дээш Тываже кээр-келбези бил-динмес, ынчангаш силер база бир улуг сумудан шилип алыңар, кош-тажып алылыңар деп элзедип олурары ол. Аңаа ажылдаар оол-дарны ажыл чоктар шугуму-биле-даа өөредип алгаш, ажыглай бээр-ге, эдигип чоруй баар болза, кон-чуг камналгалыг, арыг-силиг-даа болур-дур.

Улуг-Хемниң культура шугу-мунун ажылдакчылары клубка, библиотекага, уран чүүл школазы-ның башкылары уран чүүл шко-лазынга барып, коллегаларының канчаар ажылдап турарын сонуг-гап, арга-дуржулгазын солушкан.

Кежээ Чаа-Хөлдүн Культура ба-жыңына Улуг-Хем кожунда ча-гырга даргазының социал политика талазы-биле ораакчызы Екате-рина Хаян баштаан культура ажыл-дакчылары байыр чедирген, белек-селээн сунган, солун концертин бараалгаткан.

Чаа-хөлчүлөр улуг-хемчилерге чаа эрткен дыштаныр хүннерде аалдап кээп чораан.Концерт, ши-көргүзеринден аңгыда, демги-ле хуулгаазын котелдун салым-хуу-зунга хамаарыштыр чугааны кыл-ган. Альберт Хомушку режиссура ажылынга хамаарыштыр мастер классты дыка солун кылдыр эрт-тирген, кожуннуң төп библиоте-казынга уран чүүл ажылдакчыла-ры арга-дуржулга солчушкунунун «төгерик столун» организаастаан. Мындыг чылыг ужуражылгалар чон-биле ажылдап чоруур кижилерге улуг энергия-күштү берип, мергежилдинге бүзүрелди быжык-тырары чугаажок.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

Бүгү-делегейниң Херэеженнер хүнү – Март 8 байырлалының талазы-биле хемчеглерниң ПЛАНЫ

* Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналы дээш мячилиг хоккейге Тыва Республиканың чемпионаты—Кызыл хоорайга Култураның болгаш дыштанылганың национал парйыгының аксында дошка март 2-6 хүннеринде 10.00 шакта.

* А.Б.Кара-оолдун «Иениң өөрүшкүзү» деп номунун баштайгы таныштырылгасы—Национал музейге март 4-те 15.00 шакта.

* «Кайгамчык чараш херэежен кижилер» хоорай конкурзу —Орус культура төвүнге март 11-де 17.00 шакта.

* Бүгү-делегейниң Херэеженнер хүнү—Март 8-ке тураскааткан байырлал кезээ—Улусчу чогадылга бажыңыга март 5-те 16.00 шакта.

* Чоннуң «Масленица» байырлалы—«Совет Тываның 5 чылы» стадионунун девискээринде шөлге (Кызыл партизан кудумчузунун эгези) март 6-да 12.00 шакта.

* Демир-оол Кежиктигиниң байырлал концерти «Ырла-ла, чүрээм»—Күрүне филармониязынга март 6-да 17.00 шакта.

* Тыва Республиканың херэеженнериниң спартакиадазы—«Сүбедей» СК-ге март 6-да 10.00 шакта.

* «Ынак кижиге байырлалды сөңне» концерт—Орус культура төвүнге март 7-де 17 шакта.

* «Бистиң аваларывыска» концерт, каасталга дериг-херекселдериниң уран чүүл кылыгларының делгелгези—Орус культура төвүнге март 8-те 17.00 шакта.

* «Частың баштай частыр чечээ, чалыы шаавыс ынакшылы» ретро-шлягер (эрги үениң ырылары)—Улусчу чогадылга бажыңыга март 8-те 15.00, 18.00 шактарда.

* Борбак-оол Салчактың байырлал концерти «Ынакшылдың чырыткызы»—Күрүне филармониязынга март 8-те 15.00, 18.00 шактарда.

* «XXI чүс чылдың херэеженнери»—Орус культура төвүнге март 12-де 12.00 шакта.

* «Күрүне ажилдакчылары: Б.Ш.Долчан-маа» делгелге-портрет — А.С.Пушкин аттыг национал библиотекага март 15-те 11.00 шакта.

Спорт • Спорт • Спорт

БИР ДУГААР СПАРТАКИАДА

(кадык камгалал болгаш социал адырда спортчу хемчеглер)

Февраль 26-ның хүнүнде «Тайга» станциязынга республиканың кадык камгалал болгаш социал адыр ажилдакчыларының кышкы спартакиадазы болуп эрткен. Каттышкан улуг яамының ажилдакчылары спорт шөлүнге бир дугаар ужуражып турары ол. Эмнелге болгаш социал адырның ажилдакчылары спорттун дөрт хевиринге мөөрейлешкен: хаактаары, канат тыртары, турган черинден ырадыр шураары болгаш мини-футбол.

Бо чылын ийи дугаар эртип турар кышкы маргылдааларга ниитизи-биле 30 команда киришкен, 350 хире спортчулар боттарының мергежилди, салым-чаяанның-биле аарыкчыларны магадаткан.

Хаактыг чарышка команда бүрүзүнден ийи эр, ийи кыс спортчулар киришкен. Адаанныг чарыштың түңнелинде дараазында командалар шаңналдыг черлерни ээлээн. Эр улус аразында чарышка бирги черни «Чедер» курорт чаалап алган. Курорттун ажилдакчылары бир, ийи дугаарында финишке келген, эрткен чылдан эгелеп курортту удуртуп эгелээн эмчи Мерген Тюлюш боду ийи дугаарында келген. Ийиги черни Кызылдың медицина колледжизиниң командазы чаалап алган, а үшкү черге республиканың Чаштар бажыңының командазы төлөптиг болган.

Херэежен улус аразында чарышка бирги черни республиканың №1 эмнелгезиниң хаакчылары ээлээн. Ук эмнелгениң улуг эмчизиниң оралакчызы Белекмаа Монгуш финишке үш дугаарында маңап келгенин демдегеп каары артык эвес. Ийиги черни республиканың №2 эмнелгезиниң командазы чаалап алган. Бо эмнелгениң терапевт эмчизи Мира Камааны онзалап айтып каары чугула — чарыштың эгезинде-ле бир дугаар маңап үнгөш, удурланыкчыларын ыракка каапкаш, финишке бир дугаарында

халып келген. Бо эмчиниң чараш оюну аарыкчыларны, анаа көрүкчүлери магадаткан. А үш дугаар черни боттарының кызымаккайы, спортчу белеткелиниң ачызында республиканың Перинаталдыг төвүнүн командазы чаалап алган.

Канат тыртары —чайын-даа, кыжын-даа эң-не хөглүг болгаш дүрген дээн спортчу хевирлерниң бирээзи. Маңаа тиелелге чедип алырынга команданың кежигүннериниң чүгле күш-шыдалы эвес, а демниг хөделишкенинни чугула. Бо оюнга боттары эң-не күштүг болгаш эпиг-демниг команда кылдыр республиканың №3 эмнелгезиниң командазы бадыткааш, бирги черни чаалап алган. Ийиги черге республиканың онкология диспансери төлөптиг болган, үшкү черни республиканың психиатрия эмнелгези ээлээн.

Турган черинден ырадыр шураары кышкы үеде эң-не берге болгаш харын-даа айыылдыг маргылдаа болган. Тайгыр черге ырадыр шураары ыңдыг амыр эвес, ыңчалза-даа шалыпкын болгаш эрестиг шимчээшкенин дузазында бирги черни республиканың №1 эмнелгезиниң спортчулары чаалап алган. Ийиги черге чедир республиканың №3 эмнелгезиниң спортчулары, а үшкү черге республиканың чаштар бажыңы төлөптиг болган.

Эң-не хөй үени мини-футболга маргылдаалар ээлээн — 30 коман-

да аразында изиг-изиг тулушкан. Дески эвес, оон кадында харлыг, тайгыр черге үш эр, үш херэежен ойнакчыларлыг командаларың оюну көрүштүг, солун болгаш хөз-зенчиг болган. Чараш оюнну, бедик мергежилдин көргүскөш, бир дугаар черни республиканың медицина колледжизиниң командазы чаалап алган. Ийиги черге республиканың онкология диспансери футболистери төлөптиг болган, а үшкү черни республиканың психиатрия эмнелгези чаалап алган.

Удуртукчулар улуг кичээнгейни ажилдакчыларының спортчу белеткелинче, спортчу дериг-херекселдер садып алырыңче углап турар апарганы өөрүнчүг. Мурнувуста чайгы спартакиада база бар, ыңчангаш кадык камгалал болгаш социал адырның ажилдакчылары бо хүннерден эгелеп спорттун чайгы хевирлеринге шыңгыы белеткелди эгелей бергени чугаажок.

Надежда САТ.

Авторнун тырттырган чуруу.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим, ынак ававыс Силинмей Маады ЯНЧАП

февральдың 25-те 86 харлаан. Ол бүгү назынында республиканың типографиязын сеткилди ажилдап чораан, парлалганың, күш-ажылдың хо

Уш кызы, чаңгыс огулун дээди эртем-билигге чедирип, т

кижилер кылдыр кижизидер дээш ававыстың үндүрген күжү

барбаан.

Амгы үеде ажы-төлү, уйнуктарының аразында чурттап, хей-аът кирип, чагы-сөзүн берип чоруур ававыска төрүт хүнү болгаш Март 8 байырлалы-биле байырывыс чед кадыкшылды, ам-даа узун назынны күзедивис.

Ажы-төлү, уйну

Өвүр кожуунда ажилдап-чурттап чоруур бистиң ачавыс Ва Минчей-оолович ТЮЛЮШТУҢ чартык чүс чыл юбилейи мар Ол хүнге таварыштыр байыр чедирбишаан, дараазында одуруу бараалгадыр-дыр бис:

Ажыл-ишке кызымаккай,
Аажы-чаңы дорт, топтук,
Авыралдыг ачавыска
Ам-даа узун назы

назылаарын күзедивис!

Ийи оолдун, үш кыстың
Идегелдиг адазы боор
Энерелдиг ачавыска
Экини-ле күзеп ор бис!

Уруглары, оолдары, өөнүң
катааттары, кат-иелери, чур
тары, кенээттери, күдээлери

Тываның база бир каас-чараш булуңнарының бирээзи кожуунда ажилдап-чурттап чоруур бистиң эргим, ынак дун

Эрес Шактар-оолович ДУЛУШТУҢ март 3-те төрүттүнген х

Ол Улуг-Хем кожуунун Арыг-Үзүү суурга өг-бүлениң хе болуп төрүттүнген. Амгы үеде 2 ажы-төлүнүн, 1 уйнуунун, чурттаан экиниң ынак ачазы, кырган-ачазы, быжыг чөлөңгис

Школа соонда ол автоорук техникумун чедишкенин док Школачы чылдарында-ла спорттун хевирлери—хол бөмбү хаактаарына ынак чораан. Хол бөмбүүнге республиканың шил командазының кежигүнүнге база кирип турган.

Ол хостуг үезин арыг агаарга эрттирер, анчаар, балыктаар, ыңчаш бистиң дуңмавыс бүдүштүг, дузааргак, кандыг-даа аж чалданмас, «алдын холдуг» кижиге. Аңаа чоргаарланып чоруур

Төрүттүнген хүнү-биле аңаа быжыг кадыкшылды, сүлдээ хей-адының бедик болурун, ак орукту күзевишаан, дарааз одуругларны бараалгаттывыс:

Ада-иен изин истээн
Ажыл-ишчи, кезээ-дир сен.
Акыларын база дөзээн—
Аажы-чаңы оожум-топтук
Авыралдыг дуңмавыска
Аас-кежиин, өөрүшкүнү,

Ам-даа хөй чыл чурттазы
Ажы-төлү, төрөлдери
Алгап-йөрээп күзедивис!

Өвүрнүң Солчурда угба
чест

КОТТЕДЖТЕРНИ ТУДУП ЭГЕЛЭЭ

«Энергострой» КХН коттедж хоорайжыгашты, шөлдери аңгы хевирлиг (175 дөрбелчин метрден 320 дөрбелчин метр чоттеджтерни Мурнуу №10 микрорайонга тудуп эгелээринче турар.

Тудугга үлүүн кирирени күзээр болза, «Энергострой» КХН офисинге келир. Адреси: Колхозная кудумчузу, 2а, тел. 4-85-

Төрээн чуртум Өвүрүмге чуртум
чораан өгбелеримниң чырык ады

ӨВҮРҮМНҮ ААР!

Агаар-бойдус кыш, чай чок шириин-даа бол, Аяс дээри артыы, бетии тандылардан Ажай-буурул кара булут дигрелип кээп, Адааннажып, харын, чазын чаап турда, Хаттыг шуурган дескиндир бөөлөнгөш, Катап база аязы бээр Өвүрүмнү аар! Өзүм эргээн ханы чаңгыс ававыстың Өпей ырлап өстүрүп каан ажы-төлү Арт-сын ажы узун орук шөйлүзе-даа, Арбын чагы соон салгаан үреннериң Ада-дээрге, Ие-черге мөгейгилеп, Авыралдыг Өвүрүвүс эргип чор бис. Амыдырал сайзыраанда магалыг-дыр. Асфальтылыг оруктарлыг, машиналыг, «Алло!» дигеш, дамчыдыпкаш чеде бээрге, Ажы-чеми шупту изиг, белең турар. Эжик уткуй кадакта шай сунуп алган Эргеленчип, ошжажып каап куспактанчыр.

Чуржузу, даа

акызы Сарыг-оол Санчы (Базыр-оол)
Кызыл—Өвүр—Кызыл.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru
КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агы — 2-17-09, оочулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9130. Чагы 23. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тувакредит» Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 04930414 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш масса коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирь регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 1-те эде бүртүкээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгоске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.